
NACIJE BEZ SVOJSTAVA? KA TEORIJI USTAVNOG PATRIOTIZMA

JAN-WERNER MÜLLER

S engleskog preveo Dejan Ilić

*Onog trena kada iza zemlje stane stara
Država, pravda je daleko. U modernom
obliku patriotizma pravda nema veliku
ulogu, i povrh svega ne kaže se ništa što bi
moglo podstaći da se povuče bilo kakva
veza između pravde i patriotizma.*

Simone Weil, *The Need for Roots*^I

Prethodno poglavlje² sugerisalo je da su zaista u pravu kritičari koji vide Habermasove (i, sledstveno tome, Sternbergerove) pojmove ustavnog patriotizma kao jedan odgovor na posebne izazove Nemačke. Ali, time što se tvrdi da je neki pojam skovan na određenom mestu u određeno vreme, taj pojam se, naravno, ne osporava, niti se time sugerise da on nije sposoban da putuje.

U ovom poglavlju želim da proširim ovu raspravu i vidim da li može postojati išta nalik na opšte objašnjenje ustavnog patriotizma. Prvo bih skicirao elemente koje, po mom mišljenju, svaka teorija ustavnog patriotizma mora da sadrži. Izgleda mi posebno važno da svaka takva teorija naprosto mora pre svega jasno predstaviti svoju krajnju *svrhu*. Drukčije rečeno, koje je to pitanje na koje ustavni patriotizam treba da odgovori? Naposletku, ne možemo uzeti zdravo za gotovo da su nam takve teorije uopšte potrebne.

Uz to, svaka od tih teorija mora da pruži objašnjenje o onome što bih nazvao *predmetom privrženosti, oblikom privrženosti i razlozima za privrženost*. Posebno u vezi sa prvim, postoji i ono što bi neko mogao nazvati zahtevom *specifičnosti*: drugim rečima, zašto bi oni koji su posvećeni univerzalnim principima bili privrženi jednoj uređenoj zajednici a ne nekoj drugoj? Konačno, ta teorija treba da odgovori i na pitanja o tačnim motivacionim (i, ako hoćete, emotiv-

¹ U prevodu na srpski Simona Vej, *Ukorenjivanje. Uvod u deklaraciju o dužnostima prema ljudskom biću, s francuskog prevela Mirjana Vukmirović* (Beograd: BIGZ, 1995). – *Prim. prev.*

² Ovo je deo drugog poglavlja iz knjige Jan-Wernera Müllera *Constitutional Patriotism* (Princeton: Princeton University Press, 2007), koju će na srpskom početkom 2009. objaviti Fabrika knjiga. – *Prim. prev.*

nim) *konsekvencama* ustavnog patriotizma. Da li mi na kraju govorimo o jednoj vrsti “razumne lojalnosti”, kako su to neki sugerisali, o nekoj vrsti prigušenog ponosa ili o nekim sasvim drukčijim emocijama? Koji politički mentalitet ili trajne “strukture osećanja” odlikuju ljude koji prihvataju ustavni patriotizam?

Na ovom mestu moram da naglasim razliku koja je već nagoveštena u uvodu: ustavni patriotizam, rekao sam tamo, jeste *normativno zavisan* pojam. Stoga, da bih odgovorio na pitanja postavljena u prethodnim pasusima – da bih popunio praznine, ako hoćete – treba u ovom poglavlju da ocrtam jednu moralnu teoriju pravednosti koja pruža moje viđenje *normativnog sadržaja* ustavnog patriotizma i daje mu osnovu. Dakle, moguće je zamisliti čisto pozitivističko shvatanje ustavnog patriotizma – uopšteno govoreći, neku trajnu privrženost građana nekom postojećem političkom uređenju (bez obzira na bilo kakav odnos prema ljudskim pravima i demokratiji). Međutim, jedno *moralno* čitanje ustavnog patriotizma treba da bude zasnovano na teoriji o tome šta jednom političkom uređenju daje legitimitet, i to će biti predstavljeno u ovom poglavlju. Treba, međutim, zapaziti da je moguće formulisati i druge osnovne teorije za ustavni patriotizam, koje se zalažu za drugačija objašnjenja pravednosti ili pravde; pokušao sam ovde da pružim najjače moralno čitanje ustavnog patriotizma koje mogu da zamislim, ali drugi mogu formulisati jača čitanja, ili će možda naći dobre razloge da se priklone slabijim osnovnim teorijama.

Takođe sam rekao na početku ovog ogleada da opšta teorija ustavnog patriotizma mora biti svesna svojih ograničenja. Ustavni patriotizam sam po sebi nije, razume se, neka vrsta građanskog melema za slučajeve kolektivnog političkog slova; i što je još važnije, tvrdiću – sigurno na žalost nekih – da ustavni patriotizam bar u nekoj meri mora počivati na već postojećim političkim telima: to nije samodovoljna teorija o političkom povlačenju granica, i zbog toga ne odgovara na pitanja o političkom samoopredeljenju na koja rivalske teorije poput liberalnog nacionalizma mogu biti u poziciji da odgovore (čak i kada se sa normativnog ili praktičnog stanovišta ispostavi da ti odgovori ne zadovoljavaju). Slično tome, ustavni patriotizam ne može sam po sebi da generiše visok stepen društvene solidarnosti, iako to tvrde neki zagovornici tog pojma; naprotiv, društvena solidarnost zavisice od toga koliko snažno u datoj političkoj kulturi može da se primi tumačenje osnovnih ideja o pravednosti.

Ova dva prilično malodušna pojmovna ustupka mogu vas navesti da pitate: u čemu je onda smisao ustavnog patriotizma? Ukratko, kako je predstavljen u ovom poglavlju, ustavni patriotizam jeste u stanju da izbegne “izvore moralne opasnosti” koji su u vezi i sa liberalnim nacionalizmom i sa tradicionalnim oblicima

patriotizma – to je njegova osobena vrlina. On služi i kao izvor građanskog poverenja u vlast (pa otuda i stabilnosti) i kao izvor snaženja statusa građana; on je po svojoj prirodi, da ponovim metaforu već iskorišćenu u uvodu, nalik na Janusa. Ovde ocrtno jako moralno čitanje ustavnog patriotizma uvek (a ne sporadično, kao liberalni nacionalizam) sadrži nešto što bismo mogli nazvati “normativnim viškom”, što služi kao osnova za građansko snaženje, za protivljenje, i – konačno, kao neka vrsta lakmusovog testa – kao opravdanje za građansku neposlušnost.³ Uređene zajednice koje se odluče za ustavni patriotizam jačaju svoju odbranu protiv neliberalnih i antidemokratskih izazova, ali se takođe dobrovoljno izlažu ranjivosti spram onoga što možemo zvati “normativnim uznemirenjima” koja crpe svoju snagu iz normativnog viška ustavnog patriotizma.

Taj normativni višak može takođe biti uloženi u, da tako kažem, uzajamno otvaranje ustavnih kultura, i stoga doprinosi onome što ću, slobodno mešajući metafore sad, nazvati “normativnim presipanjem” i jednim procesom “transnacionalne izgradnje normi” – dok liberalni nacionalizam sporadično može ali i ne mora imati tu osobinu. To “normativno presipanje” može biti još jedna prednost koju ustavni patriotizam ima u poređenju sa svojim filozofskim suparnicima, što očitno zavisi od poželjnosti takve transnacionalne izgradnje normi – to je stav koji ne mogu potpuno da opravdam unutar opsega ovog ogleada, ali ću njemu u prilog pokušati da dam bar neke razloge u sredini ovog poglavlja. 99

Pošto izložim opštu teoriju ustavnog patriotizma koja počiva na jakom moralnoj teoriji u svojoj osnovi, pokušaću da pokažem da takva teorija može odgovoriti na dve primedbe koje mi se čine posebno bitnim pošto nisu puko ponavljanje poznatih refrena “to je previše apstraktno” ili “suviše je to mlako za mene”: tvrdnju da ustavni patriotizam jeste oblik “državnog nacionalizma”, i sumnju da on poprima razmere neke vrste “građanske religije” – obe primedbe mogu se verodostojno protumačiti kao ukazivanje na “moralne opasnosti”.

Konačno, hoću da se spustim sa visina normativne apstrakcije i pitam šta ustavni patriotizam može značiti kao konkretan program. Da li može imati iste praktične konsekvence kao i liberalni nacionalizam ili “građanski nacionalizam” – termin koji tek treba da razlučimo od ustavnog patriotizma? Da li su svi ovi pojmovi naposljetku uzajamno zamenljive apstrakcije u onoj meri u kojoj se iz njih mogu

3 Ne kažem u ovom ogledu mnogo o posebnim merilima za građansku neposlušnost, ali bih čitaoca uputio na John Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford: Oxford University Press, 1973), str. 363–391, sa čim se u velikoj meri slažem. [Džon Rols, *Teorija pravde*, s engleskog preveo Milorad Ivočić (Podgorica, Beograd: CID, Službeni list SRJ, 1998).]

izvesti slični konkretni programi? Kako se uopšte može prepoznati “uređena zajednica ustavnog patriotizma”? Da li možemo stvoriti takvu uređenu zajednicu, na osnovu zadatih kriterija, kada vođe i građani te uređene zajednice zapravo ne koriste reči “ustavni patriotizam”? Drugim rečima, kako ćemo tu zajednicu prepoznati kada je ugledamo?

ŠTA JE SMISAO TEORIJE USTAVNOG PATRIOTIZMA? NEKE SOCIOLOŠKE NEDOUVICE

Ustavni patriotizam sam po sebi nije teorija pravde. On primarno nije ni teorija o jastvu, iako shvatanje postkonvencionalnog identiteta ima važnu ulogu u Habermasovom pojmu ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam, kao što je to istakao Frank Michelman, jeste deo (i *samo deo*) odgovora na izazov osmišljavanja, opravdavanja i održavanja demokratske političke vladavine – pod pretpostavkom da će uspešno opravdanje zauzvat doprineti pravednom i stabilnom vršenju političke vlasti.⁴ Ustavni patriotizam nije sam po sebi to opravdanje, ali će opravdavanja proizvesti ono o čemu sam ovde već govorio kao o “razlozima za privrženost”.

100 Drukčije rečeno: teorija ustavnog patriotizma pruža jezik za upražnjavanje onoga što možete nazvati “kolektivno etičko samopoimanje”. Ko i kako bismo hteli da budemo, u onoj meri u kojoj se to tiče političke vladavine nad nama? Da li takvu vladavinu vidimo kako počiva na nekoj vrsti kulturne suštine koju treba zauvek čuvati? Ili je zamišljamo kao pregnuće koje podstiče temeljne političke razgovore o principima kojih mora da se pridržava politička vladavina, i koje zauzvat tim razgovorima biva obogaćeno?

Ustavni patriotizam konceptualizuje uverenja i sklonosti potrebne građanima da očuvaju poseban oblik političke vladavine. Pretpostaviti pre svega da su potrebna takva uverenja i takve sklonosti nije baš nekontroverzno: jedan (ne čak ni naročito oštar) kritičar može reći da mi ne živimo u petnaestovekovnoj republici Firenci; da je sociološki naivno misliti da moderna, izuzetno složena društva “drže na okupu” patriotske sklonosti; i da ne manje nego u empirijskoj i u normativnoj ravni sam jezik patriotizma stvara duboko problematičnu sliku o društvu ustrojenom od vrha ka dnu u kome elite obznanjaju uverenja i sklonosti, umesto da dozvole muškarcima i ženama da žive svoje živote. Zagovornici patriotizma – može da nastavi ne-baš-oštri kritičar – naprosto ne razumeju da i u političkoj misli, ne manje nego u modernim društvenim vizijama, kralju moramo odseći glavu.

⁴ Frank I. Michelman, “Morality, Identity and ‘Constitutional Patriotism’”, *Ratio Juris* 14 (2001), str. 253–271.

Pa dobro, teško je poreći da ne živimo u petnaestovekovnoj Firenci, i da su politička pažnja i briga resursi kojima oskudevamo u savremenim uslovima. Međutim, isto je tako nerealistično reći da složena društva danas opstaju sama od sebe, kako u to hoće da nas uvere neke vrlo sofisticirane društvene teorije. Zašto smo onda, možemo da pitamo, stalno svedoci dugih, strasnih i ponekad izuzetno ogorčenih rasprava upravo o onim pitanjima na koja je ustavni patriotizam bar jedan od mogućih odgovora: pitanjima o kolektivnom samopoimanju; pitanjima o pripadnosti, pre svih – ko pripada; pitanjima o pravima i obavezama povezanim sa građanstvom, i o tome kako se stiče građanstvo; i, na kraju, o sklonostima i vrlinama koje su možda neophodne za postojanje pristojnih i trajnih (mavimo se sad pravednih) režima.⁵ Možda su svi učesnici u takvim raspravama (a ne tvrdim da ih ikada ima više od nekolicine koja se javno bavi tim pitanjima) društveno naivni. Ali opet, taj navodno realan pogled i sam izgleda čudno nerealan s obzirom na to da se ispostavlja kako takve rasprave imaju vrlo stvarne pravne i političke posledice: pravo građanstva se menja; prava i obaveze povezani sa pripadanjem iznova se određuju; i, ne manje bitno, moralno viđenje o tome kao različiti politički kolektivi stoje jedni naspram drugih može se temeljno izmeniti.

Ukratko, ne postoji presudan argument u prilog tvrdnji da je sasvim pogrešna društvena teorija po kojoj treba odbaciti razgovor o patriotizmu. Ali već je dovoljno razgovora o nacionalizmu i patriotizmu da poželimo razmisliti o tome koja vizija kolektivnog samopoimanja najviše odgovara dubokim moralnim shvatanjima pravde i pravednosti. Sad se okrećem tom pregnuću. 101

PREDMETI PRIVRŽENOSTI: O UNIVERZALNOJ NORMI I USTAVNOJ KULTURI

Ideja o pojedincima koji jedni druge priznaju za slobodne i ravnopravne i saglašavaju se o pravednim osnovama zajedničkog života; drugim rečima, ideja o pojedincima koji se saglašavaju oko dovoljno zajedničkih, uzajamno prihvatljivih osnova za odgovor na pitanje “Kako bismo hteli da živimo zajedno?” jeste najdublji podsticaj na kome počiva normativno objašnjenje sadržaja ustavnog patriotizma. U nekom smislu, možete reći da to pitanje nije ništa manje od jednog političkog pitanja samog po sebi.

Naizgled nevina fraza “živeti zajedno” ima veće implikacije nego što bi neko u prvi mah pomislio: ona znači da se ustavni patriotizam odnosi na određene, više ili manje jasno povezane političke zajednice. Njegova žiža je na posebnim, već

⁵ Alan Patten zadužio me je za raspravu o ovoj temi.

postojećim političkim strukturama, a ne na čitavom ljudskom rodu. Međutim, bilo bi neopravdano zaključiti da je zbog toga ustavni patriotizam nužno “državotvoran”, što je optužba kojoj ću se vratiti u ovom poglavlju.

Da objasnim dalje ono što sam upravo nazvao najdubljim normativnim podsticajem: politička vladavina – to jest osnovna pravila za kolektivnu primenu sile nad članovima političke zajednice – treba da bude opravdana onima koji su predmet kolektivnih odluka. Inače će neki građani naprosto dominirati nad drugima. Međutim, zahtev za opravdanje ne odnosi se na svaki zakon ili meru ponaosob; naprotiv, čitav sistem donošenja zakona – ili “zakon o donošenju zakona” – i principi na kojima on počiva moraju se moći opravdati svim građanima. Drugim rečima, da bi neki građani kada se nađu u manjini prihvatili tu okolnost, oni prethodno treba da podrže ono što je John Rawls jednom nazvao “suštinska ustavna načela”. Preciznije, oni treba da podržavaju opšte postupke predviđene za donošenje legitimnih zakona. Stoga, smatra Michelman,

102

specifične upotrebe prisilne političke moći jesu opravdane kada su potvrđene grupom suštinskih ustavnih načela... za koja svako može da vidi da svako ima razloga da ih prihvati u svetlu svojih interesa... smatrajući sebe članom grupe sugrađana za koje se smatra da su slobodni i ravnopravni, i koji su svi pod moralnim motivacionim pritiskom da dođu do sporazuma o pravednim uslovima saradnje unutar njihovog nužno zajedničkog društvenog prostora.⁶

Od građana se onda traži da mu budu privrženi i da održavaju sistem pravila za donošenje zakona koji prati njihove interese i za koji neće imati dobre razloge da ga odbace. Na takvoj osnovi redovni zakoni i svakodnevna politika, ali i razumna neslaganja o posebnim tumačenjima samoga ustava, treba da budu prihvatljivi čak i onima koji se nađu u manjini. Običan zakon će onda imati makar jedno posredno opravdanje: on je usvojen u skladu sa neposredno opravdanim pravnim procedurama koje su ustavno definisane, i zato po pretpostavci legitimne.

Michelman ubedljivo zagovara stav da građani pre svega treba da budu privrženi samoj *ideji* ustava ili – ako to treba izraziti tako da se dodatno ne optereti pojam “ustava” – ideji posvećenosti uzajamnom opravdavanju u dobro uređenom društvu sa pravednim osnovama za saradnju i jednakim uslovima za ograničenje vlasti. Dakle, od građana se ne traži da se oko njega slože ili da prihvate jedan određeni ustav sa svim njegovim specifičnostima u datom vremenu; to bi takođe bilo bez-

6 Michelman, “Morality...”, str. 261.

razložno restriktivno *pozitivističko* shvatanje ustavnog patriotizma. Savršeno je razumno da se građani ne slažu čak ni oko nekih suštinskih ustavnih načela (a ne, na primer, samo oko njihovih primena). Takva neslaganja verovatno neće biti mala, budući da opšte opravdanje, s jedne, i primena, s druge strane, gotovo nikad ne mogu biti pravilno razdvojeni: građani neće biti u stanju da predvide ishode nekih primena, i u mnogim slučajevima će imati dobre razloge da se ne slože o tome kako da prevedu suštinska ustavna načela u postojeće pravne i političke ustanove. Ustav će biti poprište napetih a ipak smislenih moralnih i političkih osporavanja, ne ponajmanje u svetlu suštinske ideje o pravednosti, onako kako je ona, i dalje nesavršeno, realizovana u svakom datom, postojećem ustavu.

Ustavi onda neminovno proizvode neki oblik kontrolisanog neslaganja ili ograničenog razlikovanja. Ono što tu kontroliše i ograničava opet je privrženost samoj ideji o građanima koji jedni druge priznaju za slobodne i ravnopravne i koji treba da pronađu pravedne osnove za političku saradnju, koje mogu jedni drugima da opravdaju. To je ona kritička i potvrđeno krajnje apstraktna ideja koje ustavni patrioti moraju da se drže prolazeći kroz sito i rešeto. A ipak, nije uopšte nebitno to da građani imaju takvu “apstraktnu i kritičku demokratsko-ustavnu orijentaciju u sistemima saradnje u kojima se nalaze”; rečima Jamesa Tullya, u najmanju ruku njima je zajednički “način preispitivanja svojih političkih identiteta”.⁷ Političke situacije izgledaju upadljivo drugačije tamo gde nema takvog načina, gde pravedna saradnja ili čak pravda, pokušavajući da se nekako zadrže u političkom prostoru, prestaju da budu zajednički cilj.

103

Na tom i dalje prilično apstraktnom nivou pojavljuje se ustavni patriotizam. U (neminovnim) slučajevima razumnih neslaganja, ustavni patriotizam će onima u manjini dati istinski moralnu motivaciju da podrže ustavni režim u celini. Naposletku, oni će imati razlog da podrže sistem koji treba da otelovi ideal uzajamnog opravdavanja čak i onda kada je sasvim moguće da nijedan građanin i nijedna građanka ni u jednom trenutku neće oceniti da je specifično otelovljenje te ideje podudarno sa njegovim ili njenim shvatanjem pravednosti. Građani koji se nađu u manjini mogu da ne vide da čitav sistem ide njima u prilog kada osećaju da su poraženi u nečemu što je za njih bilo bitno. U takvim slučajevima, ustavni patriotizam vrši dodatni moralni pritisak da se održi sistem; on pruža onima u manjini dobre normativne razloge da daju ono što politikolozi ponekad nazivaju “pristanak poraženih”.

7 James Tully, “The Unfreedom of the Moderns in relation the ideals of constitutional democracy”, *Modern Law Review* 65 (2002), str. 204–228.

U isto vreme, kada osećaju da se prema njima postupalo nepravedno, onima u manjini ustavni patriotizam takođe pruža i jezik kojim se može osporiti odluka većine. Drugim rečima, ustavne patriote koje se nađu u manjini imaće način da apeluju na privrženost većine principima pravednosti – u tom slučaju većina ne može naprosto zanemariti one u manjini kao osobe čiji su lični interesi pretrpeli štetu zbog određene odluke. Na primer, oni u manjini mogu pokušati da izlože priču o sve širim krugovima uključivosti, apelujući na zajedničku patriotsku brigu da se ostane veran suštinskim ustavnim načelima i da njihova primena bude “sve savršenija”. U tom smislu, ustavni patriotizam je deo objašnjenja izvora dugotrajne stabilnosti ustavnih režima – on daje zajednički jezik ili način za političko preispitivanje ili osporavanje unutar zajedničkog normativnog okvira.

104 Iz specifičnih rasprava i čak neslaganja oko ustava naposljetku se pojavljuje ono što neki nazivaju “ustavnim identitetom”, ali bih ja bio sklon da to nazovem “ustavnom kulturom”.⁸ “Identitet”, po mom mišljenju, sugerise isuviše statičnu sliku i teži da suzi žižu na postojeći pisani dokument, na original koji možemo videti izložen u vitrini, dok “kultura” upućuje na to da treba obuhvatiti zajedničke simbole, običaje i rituale pripadanja i ugledne ustanove, poput ustavnih sudova, koje su povezane sa suštinskim ustavnim načelima i barem ih delimično izražavaju. To može biti i nešto apstraktnije – poput određenih praksi civilizovanog vođenja javne rasprave – što može postati svojstvo ustavne kulture; takve prihvaćene prakse će takođe zahtevati podršku ustavnih patriota.

Ustavna kultura nije tako raširen termin kao “politička kultura”; on se u isto vreme može ispostaviti i više, nikako manje, određen od “političke kulture”, čak i ako samom ustavu, dosledno Habermasovom inicijalnom pojmu ustavnog patriotizma, dodelimo svojstvo koje smatramo univerzalnom normom ili smo se dogovorili da ga kao takvo prihvatimo. Naposljetku – kažimo i ono što će naročito sociolozima izgledati očigledno – ustavi sebe ne tumače niti primenjuju; oni se čitaju i iščitavaju u svetlu određenih istorijskih iskustava, novih informacija, uzajamnog učenja preko granica. I tako dalje.

Nasuprot “identitetu”, termin “kultura” naglašava i to da nemamo posla sa nečim što je homogeno ili nužno harmonično. Ustavne kulture su barem delimično određene samom prirodom neprekidnih neslaganja i duboko ukorenjenih sukoba unutar opšteg ustavnog aranžmana; a opet, karakteristični oblici sukoba i

8 Na primer George P. Fletcher, “Constitutional Identity”, *Cardozo Law Review* 14 (1993), str. 737–746. Za nešto drukčije shvatanje “ustavne kulture” vidi Peter Häberle, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft* (Berlin: Duncker and Hum-bolt, 1982).

razlike ipak upućuju na istu stvar – kako su to objasnili politički teoretičari od (izaberite svoju genealogiju) Machiavellija do Alberta Hirschmana, i kontrolisani sukob može zapravo imati integrativan i stabilizujuć učinak.⁹ Jednu ustavnu kulturu će onda obeležiti određeni stilovi političkog zahtevanja i osporavanja, kao i načini (barem privremenog) slaganja da se ne slaže. Drugim rečima, za neku ustavnu kulturu sukob koji se vidi kao legitiman može biti jednako važan kao i opšte slaganje.

ALI, JE LI ON NAŠ? ZAHTEV SPECIFIČNOSTI

Vratimo se pitanju o opštoj strukturi i sadržaju teorije ustavnog patriotizma koje smo postavili na početku: šta je krajnja svrha ustavnog patriotizma? Ukratko: da omogući i održi pravedan ustavni režim. I dalje, šta je predmet ustavnog patriotizma? Predmet privrženosti *nije* (pisani ili nepisani) ustav u svoj svojoj konkretnoj istorijskoj specifičnosti, kako bi to htelo pozitivističko shvatanje ustavnog patriotizma. Naprotiv, to je iznad svega sama ideja građana koji jedni drugima opravdavaju političku vladavinu – i tako, naposletku, moralna intuicija da stvari ne treba raditi ljudima tek tako. Ustavni patriotizam osporava svako shvatanje zajedničkog života kao nešto što je stvar odnosa “ko koga” – da iskoristimo Lenjinovu (verovatno najkraću) definiciju vlasti kao dominacije.

Građani se, dakle, vezuju za norme i vrednosti u samom srcu ustava, to jest za suštinska ustavna načela i naročito za pravedne i demokratske procedure za koje se može pretpostaviti da proizvode legitiman zakon. Habermas je toliko puta naglasio da složena moderna društva ne mogu počivati na “sadržinskom konsenzusu oko vrednosti, nego samo na konsenzusu oko procedura za legitimno usvajanje zakona i legitimno vršenje vlasti”.¹⁰ Ipak, važno je imati na umu da su čak i u ovoj slici univerzalne moralne norme ostale krajnji izvor privrženosti: one su se naprosto “povukle” u određene procedure koje strukturiraju pravila za menjanje ustavne kulture.

Do sada sam ponudio preliminaran odgovor na pitanje o predmetu patriotske privrženosti. Ali, ako je ovo što je do sada rečeno o univerzalnim normama i vrednostima tačno, ustavni patriotizam očito neće ispuniti nikakav zahtev specifičnosti. Muškarci i žene mogu jednostavno da odluče da se vežu za bilo koji režim za koji nađu da najbolje otelovljuje suštinska ustavna načela za koja oni veruju da su

9 Vidi na primer Albert O. Hirschman, “Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society”, *Political Theory* 22 (1994), str. 203–218.

10 Jürgen Habermas, “Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State”, u idem, *Multiculturalism*, ur. Amy Gatman (Princeton: Princeton University Press, 1994), str. 107–148; citat na str. 135.

najvažnija. Međutim, zahtev specifičnosti je ispunjen čim proširimo “predmet privrženosti” tako da on obuhvati ono o čemu sam prethodno govorio kao o “ustavnoj kulturi”. Vrste razgovora i neslaganja svojstvene ustavnim kulturama nužno su povezane sa određenim nacionalnim i istorijskim kontekstom. Ti konteksti ulaze u procene koje građani prave u vezi sa ustavom i oblicima razumnih neslaganja koja mogu iskrsnuti. A norme obuhvaćene ustavom za uzvrat menjaju način na koji građani vide svoje tradicije i mesne, regionalne i nacionalne kulture (ovo ne podrazumeva da se one mogu glatko razdvojiti) zbog kojih su se našli u sukobu. Ako ništa drugo, moglo bi se reći da ustavna kultura makar posreduje između univerzalnih normi i posebnih konteksta. Takođe bi se moglo reći da se ustavna kultura sama po sebi stvara kroz nešto što se može zamisliti kao kružni proces u kome ustav, ustavna kultura, i raznovrsne i promenljive grupe kulturnih (uključujući i nacionalno) samopoimanja u opštijem smislu počinju da utiču i, u idealnom slučaju, osnažuju jedno drugo.

106 Onda čak ni ustavne patriote ne dolaze niotkuda. Upleteni u posebne kulture – unutar kojih, nadamo se, i napreduju – oni povrh svega uspostavljaju, održavaju i preoblikuju ustavne kulture koje teže da izraze univerzalne norme pravde i pravednosti u specifičnim kontekstima. Najbolji način da se ostane veran univerzalnim normama i da se one učine delotvornima jeste učešće u stalnom razgovoru o datoj političkoj kulturi i njegovo obogaćivanje; ustavne patriote ostaju verne razgovoru ne ponajmanje tako što istrajavaju u neprekidnim neslaganjima koja tu iskrsavaju.

Tako ustavni patriotizam *jeste* specifičan, i u svakom je slučaju iluzija ili nelegitimno prisvajanje misliti da se do “univerzalnog” može stići neposredno ili da se ono može zagovarati na način kome se ne može prigovoriti – umesto da se do nje stigne razgovorom: da se o njemu pregovara i da se ono osporava. Međutim, čak i u svojoj specifičnosti ustavni patriotizam jeste pre svega privrženost normama ili principima. Ustavni patriotizam od drugih oblika prvrženosti razlikuje to što on nije grupa ljudi ili jednom rečju kultura koja zahteva odanost. Moglo bi se reći da je ustavni patriotizam zamišljen kao političan skroz-naskroz: ljudi i “kultura” postaju bitni samo u onoj meri u kojoj imaju uticaj na politiku ili, preciznije, na osnovna pravila za kolektivno opravdanu upotrebu prisile.

PRIVRŽENOST I DELOTVORNOST: SVE SAMA AMBIVALENCIJA?

Pošto sam objasnio predmet i specifičnost ustavnog patriotizma, preći ću na druge elemente koji su po mom shvatanju potrebni za jedno opšte objašnjenje. Preciznije, na pitanje o obliku privrženosti tek treba da se odgovori. Moralno-psihološkim

terminima oblik privrženosti može se valjda najbolje odrediti kao refleksivan, kritički a ponekad čak i dvosmislen. Suštinska ustavna načela i ustavna kultura nešto šire jesu shvaćeni u kritičkom svetlu i predmet su redovnog procenjivanja i preispitivanja s obzirom na ono što građani prihvataju da su univerzalne norme.

Ustavni patriotizam treba da bude refleksivan. Drugim rečima, sam ustavni patriotizam mora povremeno da se preispita i iznova odredi u svetlu daljeg razvoja i poboljšanja principa koji su u srcu našeg ustavnog režima. U tom smislu, to se takođe može nazvati, ponovo na osnovu jednog Habermasovog pojma, “kolektivnim procesom učenja”:¹¹ on pretpostavlja otvorenu budućnost i spremnost građana da prilagode razloge, predmet i oblik svoje privrženosti novim iskustvima. Iz toga sledi da građani shvataju svoju ustavnu kulturu kao zauvek *otvorenu i nedovršenu* – ukratko, kao pregnuće u kojem one iz prošlosti prepoznajemo kao njegove učesnike i za koje bismo poželeli da u njemu učestvuju i naši potomci.¹²

Iz prakse znamo da uređene zajednice ne mogu živeti u stanju stalnog sopstvenog preispitivanja i neodređenosti. Smisao je u tome da osnovni stav prema politici barem ponekad zahteva intenzivnu kritičku pažnju. Ne možemo unapred reći kako će izgledati trenuci u kojima se javlja takav zahtev, šta ga može podstaći i da li “kolektivno učenje” pod određenim uslovima može krenuti naopako – i odvesti ka “kolektivnom neučenju”. Ali ne bih rekao da je trivijalno istaći da tu sliku na takav način ne bi nužno uokvirila shvatanja ustavnog patriotizma koja počivaju na statičnom “ustavnom identitetu” ili oblicima liberalnog nacionalizma koji se, uz sve ograde, zasnivaju na pukim etničkim identitetima.¹³

Što se tiče razloga za privrženost, već sam naznačio da građani koji hoće da se ponašaju jedni prema drugima kao prema slobodnima i ravnopravnima u

107

11 Habermas to kaže ovako: “[T]umačenje ustavne istorije kao procesa učenja zasniva se na netrivialnoj pretpostavci da će kasnije generacije krenuti od istih standarda od kojih su pošli i osnivači... Svi učesnici moraju biti sposobni da uoče da je poduhvat *isti* kroz čitavu istoriju i da ga procenjuju sa *istog* stanovišta.” Vidi Jürgen Habermas, “Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?”, *Political Theory* 29, no. 6 (2001), str. 766–781; citat na str. 775.

12 Vidi takođe Ciaran Cronin, “On the Possibility of a Democratic Constitutional Founding: Habermas and Michelman in Dialogue”, *Ratio Juris* 19 (2006), str. 343–369.

13 Za argument koji pokazuje postojanost “etničkih jezgra” unutar liberalnog nacionalizma vidi Arash Abizadeh, “Liberal nationalist versus post-national social integration: on the nation's ethno-cultural particularity and 'concreteness'”, *Nations and Nationalism* 10 (2004), str. 231–250.

zajedničkom društvenom prostoru imaju razloga da usvoje principe ustavne demokratije. Oni takođe imaju razloga da uporno nastoje da se ti principi realizuju na najbolji način posredstvom razumnih neslaganja. Očito je da ima više ili manje strogih verzija ovog argumenta, što zavisi od moralne teorije koja se prihvata za osnovu. Na primer, u strožoj, kantovskoj verziji razlozi za privrženost mogu se tumačiti isključivo kao obaveze da se podupre pravedan politički poredak;¹⁴ u drugačijoj verziji, koja naglašava značaj demokratije za individualno dostojanstvo, mogu postojati instrumentalni razlozi da se održava ustavna kultura ili identitet koji omogućavaju kolektivno delovanje i kolektivno učenje. Drugim rečima, razlozi za privrženost nisu uvek isti, što zavisi od nečije posebne osnovne moralne teorije.

Da li išta od toga podrazumeva da privrženost treba da bude sasvim racionalna? O tom pitanju treba razmisliti, ne ponajmanje zato što kritičari-liberalni nacionalisti prave veliku stvar od navodnog “racionalizma”, “apstraktnosti” i – izgleda neminovno – “mlitavosti” čitavog pojma. U redu je reći da unutar ustavnog patriotizma kao oblika privrženosti kognitivni elementi pretežu. Ali simbolični sadržaj ustavne kulture, njeni narativi i projekcije u budućnost izazvaće i određene emocije. U stvari, sva je prilika da će izazvati prilično složenu grupu emocija – nasuprot, recimo, jednostavnom ponosu.¹⁵ Sram, pravedničko zgražanje (ili ono što 108 Habermas na jednom mestu zove “demokratsko zgražanje”), srčanost, bes i griznja mogu imati veću ulogu od drugih emocija ili strasti koje obično uzimaju u obzir objašnjenja pripadnosti.¹⁶ Međutim, te emocije će nužno zavisiti od “kognitivnih

14 Pauline Kleingeld, “Kantian Patriotism”, *Philosophy and Public Affairs* 29 (2000), str. 313–341.

15 Naročito zato što ponos u načelu nije povezan sa delatnošću. On ne poseduje ono što se naziva “težnja ka akciji”. Vidi Jon Elster, *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), str. 283. Ili, kako je to Hume rekao, “ponos i poniznost su čiste emocije duše, bez primesa bilo koje želje, i ne pokreću nas odmah na akciju” (David Hume, *A Treatise of Human Nature*, ur. Ernest C. Mossner [London: Penguin, 1985], str. 414).

16 Strasti nisu isto što i emocije, koje opet nisu isto što i raspoloženja. Kako je to u svojoj izvanrednoj knjizi pokazao Philip Fisher, moderni jezik emocija je neposredno suprotstavljen jeziku “silovitih strasti” kao gotovo inhrentno antidruštvenom. Ipak, jedna od najzanimljivijih dinamika među strastima jeste kada jedna strast “blokira drugu”. I sasvim je moguće da jedno objašnjenje ustavnog patriotizma obuhvati shvatanje srama, ili čak besa, koji blokiraju drugu nepoželjnu strast, poput straha. Vidi Philip Fisher, *The Vehement Passions* (Princeton: Princeton University Press, 2002).

preteča”: greška je ne uvideti da su mišljenje i emocije tesno povezani – emocije (barem one koje su bitne za politički život) jesu, naposljetku, zasnovane na uvjerenjima.¹⁷

Moralni život ustavnih patriota onda može biti prilično složen, što ne znači da je izuzetan po svojoj složenosti. Delimično i zbog onoga što se često shvata kao kontradikcija u srcu pojma liberalnog nacionalizma, liberalni nacionalista može biti podjednako opterećen, čak i razdiran. Istovremeno, bilo bi pogrešno tvrditi da ustavni patriotizam uključuje standardnu grupu emocija i strasti. Na slici složenog posttradicionalnog društva ipak nema mesta za neupitni ponos i pravolinijske ili homogene nacionalne narative o junacima i pobjedama.¹⁸ U tom je smislu posttradicionalna ustavna kultura naravno i postherojska. I, kao što je već rečeno, ona je i postnacionalistička (i kad smo već kod toga, *posttradicionalistička*), a ne postnacionalna.¹⁹ Naposljetku, ustavna kultura nije samo zasnovana na doživljajima nacionalnog (podnacionalnog) nego je i prožeta njima, a posebno narativima o teškoj prošlosti, o nepravednoj vlasti i o prevladavanju nepravedne vlasti.

Konačno, tu je i ono što sam prethodno postavio kao pitanje o rezultatima ili “učinku” ustavnog patriotizma. Habermas je to opisao kao “apstraktnu, pravno posredovanu solidarnost među neznancima”. To je svakako daleki odjek aristotelovskog ili firentinskog građanskog prijateljstva, koje nastaje u društvima u kojima su politički kontakti neposredni. Ipak, nije očito da je “solidarnost” baš pravi termin ovde. Iz objašnjenja koje sam dosad ponudio nije očigledno da li se od građana zaista traži da učine neku žrtvu jedni za druge u smislu očuvanja široko zasnovane države blagostanja. Na posredan način moglo bi se tvrditi da pravedna vladavina zakona i demokratija, a naročito ideal javne sfere otvorene za deliberacije iz raznih uglova, traže sredstva koja građani treba da budu spremni da daju jedni za druge. U zavisnosti od konteksta, ustavni patriotizam može naravno podržati suštinska ustavna načela koja obuhvataju i vrlo raširenu preraspodelu sredstava. Sam po sebi, međutim, ustavni patriotizam nije ni na jedan direktan način temelj za veliku državu blagostanja.

109

17 Elster, *Alchemies of the Mind*, str. 249–250.

18 “A šta sa junacima demokratije i njenim pobjedama?” mogao bi neko da pita. Kratak odgovor glasilo bi da takvi narativi postoje i da su čak neoprhodni. Ali jedva da među tim narativima ima nekih koji takođe nisu i dvosmisleni na neki način, i ta dodatna dvosmislenost jeste ono što pravi razliku u prilog ustavnom patriotizmu. Podsetimo se u tom kontekstu na Benjaminovu izreku da nema predmeta kulture koji istovremeno nije i predmet varvarstva.

19 Cronin, “Democracy and Collective Identity”, str. 19.

Međutim, i sa tim ograničenjem, može se zaključiti da ustavni patriotizam pruža naprosto isuviše mirotvornu sliku političkog sveta; gde su tu pitanja o uključivosti i isključivanju? Ako ih uopšte nema, onda ustavni patriotizam može biti vrsta filozofskog sedativa koji čini da prihvatimo neobjašnjena i neopravdana uključivanja i isključivanja? Upravo tu se presecaju pitanje o motivacionim izvorima delotvornosti i pitanje o lojalnosti. Za po definiciji parcijalnu i relaciju lojalnost kaže se da je uvek povezana sa “istorijskim ja”.²⁰ Drugim rečima, smatra se da se ona odnosi na manju ili veću grupu ljudi (ili možda samo na jednu voljenu osobu) i izgleda da ona podrazumeva zajedničku istoriju sa nekim ljudima (ili sa jednom osobom). Štaviše, ona se uvek ispoljava usled pretnje, to jest kada se pojavi neki drugi mogući predmet odanosti. Drugim rečima, lojalnost je izložena proveri kada postane dostupna neka druga privlačna alternativa – druga osoba ili druga zemlja. Ako je tako, prirodno je da zajedno sa Georgeom Fletcherom pitamo: “[K]ako bi neko mogao biti neveran Ustavu? Nema druge alternative koja spremno vreba. Ne bi imalo smisla da jedan Amerikanac razmatra da li da primeni nemački ili kanadski ustav.”²¹

Da bi se odgovorilo na ovaj izazov, treba pre svega povući razliku između dve različite vrste lojalnosti. Jednostavno rečeno, jedna je lojalnost ljudima, a druga je lojalnost principima. U praksi, ta razlika je često zamagljena. Recimo, na primer, da smo se u prošlosti sa drugima uključili u zajedničko pregnuće – uspešnu političku borbu za više pravde i širu građansku uključivost. Učesnici u toj borbi mogu osećati privrženost ne samo prema principima pravde i uključivosti nego i prema drugim učesnicima, sa kojima sada dele istoriju i, moguće je, pobedu – na primer, neku vrstu političkih ustanova posvećenih pravdi ili promeni političkog mentaliteta. Međutim, upravo onoliko koliko razlika može biti nejasna, te dve vrste lojalnosti mogu biti i u sukobu. Ljudi do kojih nam je stalo mogu se ponašati ili menjati na načine koji narušavaju principe do kojih nam je stalo. Ali u svemu je ključno to da nije tačno da “zupčanici lojalnosti naprosto ne hvataju Ustav”.²² Principi mogu privući lojalnost podjednako kao i ljudi.

Od primedbe da nema “alternative koja spremno vreba”, bolja je ona prema kojoj, ako nam je stalo *samo* do principa, možemo napustiti zemlju čiji ustav se menja tako da narušava te principe. Drugim rečima, pravo je pitanje koliko lojalnost zavisi od neke vrste zajedničke istorije, kako to Fletcher tvrdi. Ako pođemo

20 George P. Fletcher, *Loyalty. An Essay on the Morality of Relationships* (New York: Oxford University Press, 1993).

21 Ibid., str. 63.

22 Ibid., str. 64.

od onoga što je ranije rečeno o ustavnoj kulturi, odgovor bi, čini mi se, mogao da bude: čak i univerzalni principi jesu naravno otelovljeni u posebnim ustanovama i praksama, i za te ustanove možemo se vezati a da se ne preobrazimo u partikulariste. Te posebne ustanove i prakse onda *takođe* imaju smisla za nas zahvaljujući našoj privrženosti i učešću u zajedničkoj istoriji njihovog podupiranja, kritikovanja i menjanja.²³ Joseph Raz to kaže ovako: “[S]misao dolazi kroz zajedničku istoriju i kroz rad. Oni čine predmet nečije privrženosti izuzetnim.”²⁴ Dakle, pojmovno i empirijski jeste moguće vezati se za univerzalističke principe i osećati lojalnost prema određenoj ustavnoj kulturi.

Zašto je sve ovo tako užasno važno? Ne toliko besmislen odgovor u jednoj reči glasio bi – “makartizam”. Nad svakom raspravom o lojalnosti i ustavu lebdi avet političkog progona veštica, to jest onih u koje se sumnja da im nedostaje “politička lojalnost” ili “građanska pouzdanost”. Zagovornici kulturnog nacionalizma osetili su se posebno izazvani da jednostavnu pripadnost po kulturi suprotstave pripadanju koje se zasniva na učinku ili zakletvi na vernost. Često se tvrdi da potonje ne dozvoljava da se zaista osećamo “kao kod kuće”, jer pripadnost tu zavisi od standarda političkog ponašanja koji se mogu menjati. Tako ono što ne možemo izabrati (recimo, kultura u kojoj smo rođeni) paradoksalno doprinosi našoj *političkoj* slobodi i omogućava toleranciju (zamislimo idealnu verziju Britanije, tolerantnu za političke ekscentričnosti) – dok mogućnost političkog izbora podstiče isključivost (zamislimo Sjedinjene Države i makartizam).

III

Nisam siguran da se ovaj argument može jednostavno pobiti. On zaista pretpostavlja kulturno homogene entitete (inače se ponovo javljaju fragmentacija i moguće isključivanje). I zaista pretpostavlja da političko izražavanje tih kulturnih entiteta neće ograničiti *kulturnu* toleranciju. Ali to nije dovoljno da se opredelimo za *političke* identitete. U stvari, možda naprosto treba priznati da nema jemstva da se ustavne kulture neće pokazati kao netolerantne. Ali u isti mah nije baš neminovno da se politički oblici pripadanja ispostave kao zahtevi za zakletve na vernost. U svakom slučaju, kako društva postaju sve heterogenija tako ćemo sve manje imati mogućnost da građanima ne dozvolimo da biraju i da se pouzdamo u kulturni konformizam.

Postoji i teorijski odgovor na zebnju u vezi sa makartizmom – iako i on ništa ne jemči. Ustavni patriotizam sam po sebi – barem na način kako ga ja predstavljam – na kraju nas vraća na središnju ideju o građanima koji jedni druge pri-

23 Joseph Raz, *Value, Respect and Attachment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), str. 16.

24 Ibid., str. 20.

znaju za slobodne i ravnopravne. Teško je zamisliti da ustavne kulture izgrađene oko te ideje mogu ikada postati toliko izopačene da podstiču sistemsku netoleranciju, iako to naravno nije nemoguće. Ovde ipak treba naglasti da su samokritičnost i refleksivnost, u jakom moralnom poimanju koje se ovde izlaže, ugrađene u samo shvatanje ustavnih kultura koje bi ustavni patriotizam trebalo da podržava kao oblik postkonvencionalne, posttradicionalističke, postnacionalističke pripadnosti. Takav ustavni patriotizam nalazi normativne resurse za osporavanja *unutar sebe* – on ima resurse koji sežu sve do samih temelja suštinskih ustavnih načela koja su narušena. Ukratko, on jeste *refleksivan*.

O GRANICAMA USTAVNOG PATRIOTIZMA I POREĐENJU SA LIBERALNIM NACIONALIZMOM

112 Naznačio sam na početku da je važno istaći šta ustavni patriotizam ne pruža: dakle, on sam po sebi nije teorija koja povlači političke granice. S obzirom na to, može se reći da mu je svojstvena slabost liberalne misli uopšte: i on uglavnom prihvata zdravo za gotovo postojeći povezani politički prostor. Iz te teorije se svakako ne može izvesti zahtev za kulturno samoodržanje sredstvima političke autonomije. Tačno je da ustavni patriotizam zahteva decentralizaciju i uzajamno otvaranje postojećih ustavnih kultura. U tom smislu – najuopštenije govoreći – verovatnije je da će se stići na stranu političkih aranžmana koji integrišu umesto da razdvajaju. Ali to je relativno slabo načelo. Teorijski se svakako da zamisliti da nacionalna manjina suočena sa nepodnošljivim podjarmljivanjem uspostavi svoju državu, ustanovi ustavni režim i započne kritičko preoblikovanje svoje tradicije. Drugim rečima, ne postoji ništa nužno kontradiktorno u vezi sa grupom politički samoopredeljenih postnacionalista. Dakle, ustavni patriotizam pruža, za razliku od onoga što tvrde kritičari, objašnjenje političkog kontinuiteta zahvaljujući svom usredsređivanju na ustavne kulture. Ali on može pružiti i pravo objašnjenje za političko razgraničenje.

Rekavši to, ustavni patriotizam je uskladiv sa onim – i zapravo to ohrabruje – što sam na početku nazvao “transnacionalnom izgradnjom normi”. Pod tim prilično ružnim neologizmom podrazumevam pojavu sve složenijih političkih i moralnih veza preko granica država – pri čemu te veze ne čine granice suvišnima ili moralno nebitnima – kao i praksi uzajamnog učenja i zajedničkog deliberativnog učešća. Zbog svoje posvećenosti univerzalnim normama, ustavni patriotizam će podsticati uspostavljanje takvih veza. Međutim, pošto priznaje legitimne razlike među ustavnim kulturama, neće zapasti u neku verziju monističkog kosmopolitizma: dakle kosmopolitizma koji političke granice smatra moralno beznačajnima i

pretpostavlja da su svi ljudi jedni sa drugima u potpuno istom moralno-političkom odnosu.

Na prvi pogled, može se uputiti primedba da ustavni patriotizam može, prilično paradoksalno, baš da blokira takvo zajedničko učešće – jer “mi” ljubomorno želimo da zaštitimo “naš” ustav, i ne želimo da “naše” ustavne sudije citiraju strane zakone i uvoze suštinska ustavna načela drugih ljudi; kao i da jak naglasak na ustavima kao žižama političke pripadnosti može, ako ništa drugo, lako proizvesti neku vrstu narcizma malih ustavnih razlika. Ali takav *ustavni nacionalizam* – ili, u dobroćudnijoj formulaciji Franka Michelmana, ustavna “zebnja oko integriteta” – jasno se suprotstavlja razumevanju ustavnog patriotizma koje se ovde zastupa: razumevanju koje ustavne kulture ne smatra potpuno “ostvarenim” i zatvorenim za samokritično učenje nego ih vidi kao stalna pregnuća u ostvarivanju određenih normi i vrednosti na “sve savršeniji” način.²⁵ U isto vreme, on ostavlja otvorenom mogućnost znatnih varijacija ustavnih kultura, čak i suštinskih ustavnih načela, ali tek *posle* zajedničkog deliberativnog učešća i razmatranja ostalih političkih mogućnosti, i ne zaključuje dogmatski transnacionalnu raspravu o normama i vrednostima pod izgovorom o zadatoj samodovoljnosti nacionalnih demokratskih samouprava.²⁶

Tako ustavni patriotizam priznaje da je legitimna *višeslojnost* političke moralnosti i prihvata ideju da povezane šeme pravednog zajedničkog života nameću strože obaveze nego “svetska zajednica ljudi”.²⁷ On takođe poštuje činjenicu da postoje granice i povezane šeme saradnje, ali to čini s nadom da će te šeme menjati u sve liberalnijem i pravednijem smeru i širiti im uključivost. Granice i šeme saradnje nisu naprosto prepreke, to su i resursi ili, ako hoćete, čak i postignuća (što tužno i uvek iznova demonstrira nicanje država i nacija ni iz čega). Ustavni patriotizam nastoji da podupre ono što bismo mogli nazvati *pravednošću s obzirom na ostvarene institucije*, a da pri tom ne podrazumevamo da institucije mogu biti normativno ostvarene i opravdane jednom zauvek. To je bez sumnje jedan veliki ustupak političkoj realnosti sveta već podeljenog na države, i neko bi to mogao videti i kao ključni ustupak koji je prevršio meru.

25 Frank I. Michelman, “Integrity-Anxiety?”, u Michael Ignatieff (ur.), *American Exceptionalism and Human Rights* (Princeton: Princeton University Press, 2005), str. 241–276.

26 Vidi Rabkin, *Democracy without Nations?*

27 Vidi takođe Thomas Nagel, “The Problem of Global Justice”, *Philosophy and Public Affairs* 33 (2005), str. 113–147.

Međutim, taj element političkog realizma ima i drugu, manje malodušnu implikaciju.²⁸ Dakle, kako je ovde sugerisano, ustavni patriotizam neće pokleknuti pred onim što bismo mogli nazvati *zabludom o temeljima*: on naprosto ne tvrdi ono što mu kritičari često pripisuju – da muškarci i žene treba da se okupe, da tako kažemo, niotkuda, kako bi stvorili uređenu zajednicu zasnovanu na pukim univerzalističkim vrednostima; ustavni patriotizam menja, on ne stvara ni iz čega. Na istom tragu, on se ne uklapa u ono što bismo mogli nazvati *racionalističko-voluntarističkom zabludom*: drugim rečima, on ne tvrdi da privrženost treba da bude čisto racionalna i namerna; i opet, on preoblikuje (to jest mi preoblikujemo) naše sklonosti i emocije i ne zavisi od potpuno nerealistične puke politike volje. Michelman je to izrazio vrlo poetično: “ustavni patriotizam obnavlja i objašnjava mogućnost moralnih rezona i moralnog doživljaja, ali u isto vreme pokazuje da su to rezoni i doživljaj u koje se ne upuštamo zaboravivši na sve, nego sa sobom vučemo oblake kulture iz naše posebne nacionalne kuće”.

To takođe znači da je ustavni patriotizam raskrstio sa razlikom između “dobrog građanskog” i “lošeg etničkog” nacionalizma koju sociolozi s pravom označavaju kao “pojmovno neodređenu, empirijski neuputnu i normativno problematičnu”.²⁹ Iz toga sledi da ustavni patriotizam ne treba da smatramo za pomodnu verziju građanskog nacionalizma: on je transformativna koncepcija zajedničkog života koja se razlikuje od građanskog nacionalizma i sugerise moralnu psihologiju drugačiju od nacionalizma svake vrste, bilo etničke ili građanske.

Ali, možete pitati, nije li ozbiljan nedostatak to što nam ustavni patriotizam kao teorija građanskih veza ne kaže kako da stvorimo društvenu solidarnost? Zar tu i kao normativno i kao eksplanatorno objašnjenje nije u izrazitoj prednosti liberalni nacionalizam kada tvrdi da su pripadnici iste nacije spremni da veruju jedni drugima i žrtvuju se jedni za druge? Zar ne vidimo svaki dan dokaze da su ljudi zaista spremni da se žrtvuju za svoje nacije – u stvari da žrtvuju sve i daju život za naciju? Dok, sa druge strane, verovatno nikada nećemo videti grob neznanom postnacionalisti.

Za razliku od stava koji sam imao prema političkom povlačenju granica, ovde nisam spreman da učinim bilo kakav ustupak. Da bi protumačili pojmovnu vezu između nacionalizma i države blagostanja, liberalni nacionalisti morali su da tvrde da je solidarnost veća među onima koji se osećaju sličnima (ili čak istima)

28 Uporedi ono što sledi sa Bernard Yack, “The Myth of the Civic Nation”, *Critical Review* 10 (1996), str. 193–211.

29 Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004), str. 5.

u jednom značajnom vidu. Postoje naravno neki, ali ne i konačni, *empirijski* dokazi da etnički homogena društva mogu podneti više stepene preraspodele. Kao jedan moguć *etički* argument za tu vezu navodi se to da nacionalna pripadnost sama po sebi nameće obaveze davanja sredstava lošije stojećim sunarodnicima. Drugim rečima, kao što činjenica da je neko član porodice povlači sa sobom određene odgovornosti, uzima se da poimanje sebe kao sunarodnika takođe vodi ka određenim obavezama. Ali “zajedničko shvatanje” porodičnih obaveza, ili čak moralna intuicija o njima, sežu i mnogo dublje i znatno su raširenije od sličnih intuicija o nacionalnosti. “Nacionalna solidarnost” jeste oblik solidarnosti koji je naročito ranjiv spram krupnijih promena u političkoj kulturi i kolektivnom etičkom samopoimanju; konačno, na identitetu zasnovan instrumentalni argument koji objašnjava doprinose nacionalizma blagostanju ostaje istorijski krajnje kontingentan. Uzgred, on takođe ne kaže ništa o tome kako da se stekne ispravan “nacionalni identitet”, ako ga, naime, već ne posedujemo.

Možda je ubedljiviji argument po kome žrtvovanje za druge unutar zajedničke nacionalne kulture uopšte nije žrtvovanje. Naprotiv, prema ovom toku razmišljanja, nacija daje širi smisao jastvu, pa tako žrtvovanje u stvari nije istinski čin altruizma. Etički status ovog argumenta ostaje neodređen: preciznije, nije jasno da li ta vrsta “proširenog egoizma” uopšte sadrži neki etički argument. Nije jasno ni to da li mnogi od onih koje nacionalna država primorava da plate porez za potrebe preraspodele veruju u takvo shvatanje “proširenog jastva”. A čak i kad bi građani razumeli sebe kao delove proširenog jastva, ostaje pitanje kako to prošireno jastvo razume samo sebe. Drugim rečima, prošireno jastvo, nacija, može imati ideje o pravdi koje se ne mogu prevesti u ekstenzivnu preraspodelu. Još jednom, ovo razmišljanje naprosto prepušta pravdu na milost promenljivih “zajedničkih razumevanja” i mentaliteta.

I onda se postavlja pitanje o poverenju. Grubo govoreći, da bi preraspodela sredstava bila uspešna potrebna je potvrda da će oni koji treba da daju i oni koji imaju pravo da traže poštovati zakone. Sankcije mogu donekle obezbediti poštovanje zakona, ali, tvrdi se, šeme za preraspodelu sredstava funkcionisaće ispravno samo ako građani veruju jedni drugima. Međutim, čini se da poverenje tu ponovo stoji umesto istosti – drugim rečima: samo ako građani mogu da pretpostave da su drugi poput njih i, naročito, da su poput njih u bitnom aspektu spremnosti da se pokaže solidarnost prema sunarodnicima. Tako smo se opet vratili pitanju da li ta istost, ili identitet, o kojoj ovde govorimo načelno podstiče solidarnost ili je ne podstiče. Time naravno ne tvrdimo da poverenje nije bitno za uspešnu politiku. Ali zar nije logičnije reći da poverenje proističe iz zajedničkog političkog pregnuća, iz

brige o tom pregnuću i zabrinutosti za njega – i da onda poverenje za uzvrat podupire to pregnuće? Drugim rečima, politički identitet stvaraju realno delovanje i postojeće zajedničke aktivnosti, poput održavanja i usavršavanja ustavne kulture, a ne navodno date, reifikovane “nacionalne kulture”.

Ali najvažnija primedba celom tom liberalno-nacionalističkom toku misli jeste možda ovo: nije reč o preteranom istorijskom uopštavanju ako kažemo da su države blagostanja nastale kao rezultat političkih *borbi* za učešće u odlučivanju i pravdu. Retko je, ako je ikad, “komunalna solidarnost” stvarala “osećanje, ili iluziju, bliskosti i zajedničke sudbine, što je preduslov za distributivnu pravdu”.³⁰ Naprotiv, ponekad neki ljudi ubede ili čak primoraju druge ljude da priznaju da dele zajedničku sudbinu i s obzirom na to preporuča im da učestvuju u šemama preraspodele. Otuda navika da se učestvuje u takvim šemama može naposljetku i ugroziti osećanja “komunalne solidarnosti”. Pokreti za socijalnu pravdu gotovo nikada nisu počivali na *nacionalnoj* retorici; države blagostanja jesu ishod političkih okršaja (ili nastojanja država da preduprede takve okršaje). One nisu rezultat velikodušno proširenih osećanja bratstva (naravno muških).

116 Na kraju, tvrdnja liberalnog nacionalizma o motivacionoj snazi “nacije” deluje tako ubedljivo zato što svi možemo da se setimo slika požrtvovnosti koja se čini “nacionalnom” – naročito u ratu. Ali emotivna snaga takve požrtvovanosti bolje se razume ako “naciju” tu vidimo onako kako ona izgleda na bojnom polju: kvazireligiozna, transcendentna apstraktnost, gotovo mistično telo koje povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost; ili, naravno, mala, vrlo konkretna četa srodnika i prijatelja koja treba da se odbrani. Takav mistični nacionalizam ili lična lojalnost jesu, da kažemo makar toliko, stvari vrlo različite od svakodnevne spremnosti građana koji bi da plaćaju porez za stvarno postojeće neznance.

30 Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton: Princeton University Press, 1993), str. 121. [Jael Tamir, *Liberalni nacionalizam*, s engleskog preveo Miša Đurković (Beograd: Filip Višnjić, 2002).]

117